“Yumruq, sillə ortalıqdan çıxsın, uşaq ilə adamyana rəftar olsun...”

Həsən bəy Zərdabi “Əkinçi”nin səhifələrində yazırdı

Zərdabişünas alim Esmira Cavadova öz həyatını jurnalistikaya, araşdırmaya, elmi tədqiqatlara həsr edib. O, 1920-ci ilə qədər olan Azərbaycan jurnalistikasının zəngin kartotekasını hazırlayıb. 1980-ci ildən etibarən araşdırma ilə məşğul olmağa başlayıb. Onun yaradıcılığının əsas hissəsini Azərbaycan milli mətbuatının banisi Həsən bəy Zərdabinin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı araşdırmalar təşkil edir.

E.Cavadova Həsən bəy Zərdabinin ”Əkinçi” qəzetində dərc olunmuş məqalələrini təqdim edir.

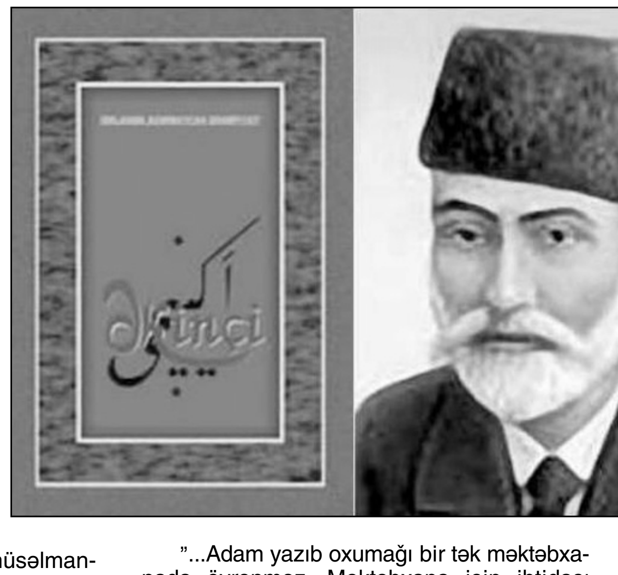

”Ey mənim dostum Milləti-islamcu təqdirən vəkili-naməlumu (Həsən bəy Zərdabinin milləti-islamın təqdirən Vəkili naməlumun məktubuna cavabı). Sizin kağıza cabəca cavab yazmaq sonraya qalsın, indi lazım bilib ərz edirəm ki, bizim zəmanədə elmsiz qalsaq millət mürur ilə puç olar. ...əgər elm-təhsil etmək üçün istitaət, ittifaq, vəsilə gərək imiş və bunların heç birisi biz müsəlman tayfasında yox imiş və ola bilməz imiş, pəs belədə sizin kağız bəri elm təhsil edənlərin sözünü təsdiq edir ki, deyirlər gələcəkdə müsəlman milləti dəxi ziyadə bisəmərə olacaq... Çünki sözün kağız onu diqqət ilə oxunanın çoxuna belə təsir edə bilər, ona binaən bu əvvəlinci cavabımda ərz edirəm ki, iş həqiqətən belə deyil. Elmi təhsil etmək biz Qafqaz müsəlmanları üçün elə düşvar deyil ki, siz buyurursunuz. Bu halda bizim vilayətdə ildə 100 manat verməyə tavanası çatan 500 adam tapılar və əgər onlardan 200-cən adam işdən xəbərdar olub öz millətini bisəmərə olmaqdan mühafizə etmək istəyə, onlar hər ildə 20 min manat cəm edə bilər.

Ey mənim dostum, heç bilirsinizmi ki, bu məbləğ ilə nə qayırmaq olar? Əvvələn, onilə bir çapxana açmaq olar ki, orada qəzet və elm kitabları çap olunub müftə və ya bir cüzi qiymətə xalqa paylansın. Saniyən, Tiflis və ya qeyri şəhərdə bir məktəbxana açmaq olur ki, hər 3 yüz ev o məktəbxana öz xərci ilə bir uşaq oxutsun. Orada onlara türk, fars, ərəb dillərini öyrədib elm kitabları ilə təlim etməyi öyrədəndən sonra hər uşağı göndərən icma onu aparıb öz şəhərlərində və ya kəndlərində evə bir manat vermək ilə məktəbxana aça bilər. Belədə tamam Qafqazın şəhərlərində və ya kəndlərində məktəbxana açdıra bilərik ki, orada öz dilimizdə uşaqlarımız təlim olunsun və yəqin ki, ol vaxtda indikindən yaxşı müsəlman oluruq.

Bilirəm, mənim dostum, bu sözü eşidib güləcəksiniz ki, bu xəyaldır. Doğru deyirsiniz, həqiqət, bu xəyaldır. Amma onun olmağına səbəb biz özümüzük. Bizə ki, göydən kömək gəlməyəcək, əgər bisəmərə olmaqdan özümüzü mühafizə etmək istəyirik, qəflətdə olmaq nə lazım. Yəqin, deyəcəksiniz ki, ittifaqımız yoxdur, sünni-şiə sözü buna mane olur. Əzizim, bizim zəmanədə və bizim vilayətimizdə sünni-şiə sözü məhz anlamaz ağrında qalıb. Pəs, mənim dostum, halva demək ilə ağız şirin olmaz, siz də mənim kimi baldırınızı çırmalayıb meydana daxil olun ki, bəlkə zikr olan xəyal əmələ gəlsin, yoxsa doğru deyirsiniz ki, bir günlə bahar olmaz”.

”Əkinçi”, 1877, N:2, 18 yanvar, ”Daxiliyyə”.

”Osmanlı dövlətinin təzə qoyan qanunun bir fəsli də budur ki, məclisi ümumidə danışıq türkü dilində olacaq və 3 ildən sonra ikinci dəfə calislər intixab olanda hər kəs türk dilində yazıb oxumağı bilməsə, calis ola bilməz”.

”Əkinçi”, 1877, N:2, 18 yanvar, ”Təzə xəbərlər”.

”Osmanlı dövlətinin böyük divanı kim, onda 200 calis, o cümlədən, müsəlmanların, xristianların, yəhudilərin ruhanisi həm olubcəm edib ki, o şərtlərə baxsınlar və cənab Midhət paşa divana deyib ki, ol şərtləri qəbul etsin. Amma divanın calisləri tamam deyiblər ki, heç bir şərtə razı deyilik. Ona binaən konfrans bağlanıb və onun Avropa dövlətləri tərəfindən gələn və o dövlətlərin vəziri-muxtarları İstanbuldan çıxıb gediblər və gedən zaman Osmanlı dövlətinə məlum ediblər ki, əgər bir dövlət Osmanlı ilə cəng başlasa, Avropa dövlətləri ona mane deyillər. Bizim Rusiya dövlətinin vəziri-muxtarı İqnatyev ki, konfransda həmcalis idi, o tellərə görə gərək bu yanvarın 13-də İstanbuldan çıxıb gedəydi. İndiyəcən calislərin getməyi yənin məlum deyil”.

”Əkinçi”, 1877, N:2, 18 yanvar, ”Təzə xəbərlər”.

”...Adam yazıb oxumağı bir tək məktəbxanada öyrənməz. Məktəbxana işin ibtidası üçündür. Gərək məktəbxanadan çıxandan sonra həm oxumaq və bundan ötrü lazımdır ki, qəzetlər, jurnallar, kitablar olsun ki, onları oxumaq ilə elm və savad kəsb olunsun.

çünki qəzeti yasin mollası da oxuya bilir və qəzet ümdə belə kəslər üçündür, ona binaən cənabınız müştəri az olmaqdan şikayət elədiyimizə bizə tənə vurmaq bicadır və bunu sübut etməkdən ötrü müştərimizin siyahısını çap edirik ki, siz insaf ilə ona mülahizə edəsiniz: Badkubədən 12 (3 rus), Qubadan 3, Şirvandan 3, Göyçaydan 3, Səlyandan 2, Qarabağdan 9, Şəkidən 7, Gəncədən 1 (erməni), İrəvan quberniyasından 11, Tiflis quberniyasından 13 (2 molla), Dərbəndən və Dağıstanın qeyri yerlərindən 35 (1 molla), Rusiyanın qeyri yerlərindən 20. cəmi 119, əzcümlə 3 molla.

Pəs mənim dostum, Qafqazda üççə mola var imiş. Müştərilərin bu sayı ilə ili başa vurmaq çətin olacaq”.

”Əkinçi”, 1877, N:3, 2 fevral, ”Daxiliyyə”.

”Peterburqda dekabrın 6-da Karanski Sabor kilsəsində dua oxunan vaxtda bir neçə tələbə və qeyri dövlətin üstə nalayiq sözlər danışıb, bir ələm çıxardılıb xalqa göstəriblər ki, onun üstə yazılmış imiş: torpaq və asudəlik. Polis onlardan ki, bir neçə yüz olublar imiş - 21 adam, o cümlədən bir neçə övrət dəstgir edib. İndi Senat onların işinə baxıb qət edib, çoxunu Sibirə göndərib”.

”Əkinçi”, 1877, N:4, 17 fevral, ”Təzə xəbərlər”.

”Amerikada taxılı biçməkdən ötrü bir təzə maşın qayırıblar ki, onu biçəndən sonra özü dərzlərini bağlayır. Bir fəhlə maşını sürməyə bəsdir, amma gərək onun dalıncan 12 fəhlə gedib, maşın biçib bağladığı dərzləri yığıb taya vursun. Bu maşın hər gündə 15 saat işləyib 480 desyatin yeri bir həftəyə qurtarır. Bunilə buğda biçməyin xərci əl ilə biçməkdən birəbeş azdır”.

”Əkinçi”, 1877, N:5, 3 mart, ”Əfali-əhli-dehat”.

”Osmanlı dövləti serblər ilə sülh edib, bu şərt ilə: 1) Serblərdə ixtiyar yoxdur ki, təzədən qala tikdirsinlər və Osmanlı sərhəddində olan Aleksanas və qeyri qalaları gərək dağıdıb tələf eləsin. 2) Serb torpağında Osmanlı dövlətinə düşmən olan icma bina ola bilməz. 3) Keçmişdə olan kimi Belqrad qalasının üstə Osmanlı bayrağı asılsın və bundan savayı Serb verən xərcin qədəri ilə Serbistandan Osmanlı apardığı dəmiryollar barəsində əlahiddə danışıq olacaq və bir də Osmanlı dövləti deyib ki, dövlət öz bərabəri ilə sülh edir. Çünki Serb əlahiddə dövlət deyil, ona biaən həzrəti Sultan öz fərmani hümayunilə o şərtləri Serb əhlinə ənam edib, onların knyazı Milanı knyazlıqda təsdiq edib”.

”Əkinçi”, 1877, N:5, 3 mart, ”Təzə xəbərlər”.

”Dövləti-rus bizim vilayəti zəbt edəndən irəli bizim Qafqaz müsəlmanları öz avamlığından dünyada bəylikdən artıq xoşbəxtlik bilmədiyinə dövlətin onlar üçün elm təhsil etməkdən ötrü bina elədiyi məktəbxanalara məhz bu qəsd ilə giriblər ki, oxuyub bəy olsunlar, yəni basıbkəsmək ixtiyarını kəsb eləsinlər. Əlbəttə, belə bəylik axtaran kəs xalqın xoşbəxtlik fikrini çəkməz. Onun üçün pul gərəkdir ki, kefdamağa məşğul ola və millət əvəzinə heyvan gərəkdir ki, ona hakimlik edib, öz bəyliyini zahir edə. Bu səbəblərə zikr olan əşxaşlar ol məktəbxanalarda elm təhsil etmək acı olduğuna onu heç dadmayıb, ancaq adətlərini dəyişdiriblər, yəni yeyib, içib, geyib, durub-oturmaqda özlərini xaricilərə oxşadıb, əslən elmdən bixəbər qalıblar... Bir tərəfdən məzkur bəylik axtaran kəslər işin belə olmağını özlərinin xeyri hesab edir, xalqın gözü açılmağa səy etməyib, öz adətlərini dəxi ziyadə dəyişdirib, hətta onların bəzi həqiqət yolundan bilmərzə çıxıb, belə bəd əməllər ilə xalqı elm öyrənmək yolunun qabağını kəsib, onun dəxi ziyadə avam olmasına bais olublar... Əlbəttə, bu halda bizlərdən 5-10 elm sahibi və millət təəssübü çəkən olsaydı, bizim millət belə qara günə qalmaz idi”.

”Əkinçi”, 1877, N:6, 17 mart, ”Daxiliyyə”.

”Tiflisski vestnik” qəzeti yazır ki, Senatda dövlətə asi olan kəslərin işinə mülahizə edirlər. O kəslər Moskva, Tula, Oryol və qeyri şəhərlərdə bir gizlin icma bina edib, xalqa dövlət tərəfindən qadağan edən kitabları paylayırlar imiş. Onların bir neçəsi gürcüdür”.

”Əkinçi”, 1877, N:6, 17 mart, ”Təzə xəbərlər”.

”Peterburqdan gələn tellərdən belə məlum olur ki, orada çap olunan qəzetlərin dördü bağlanıbdır, yəni, dövlətə dəyən söz yazdığına onları çıxarmaq qadağan olub”.

* * *

”Keçmişdə Osmanlı Macarıstanı (Avstriya dövlətinin bir hissəsidir) qarət edib. Peşt şəhərinin kitabxanasının kitablarını aparmış imiş. İndi yazırlar ki, Həzrət Sultan ol kitabların bir hissəsini Peşt Universitetinə, yəni məktəbxanasına bağışlayıb və Peştin studentləri, yəni tələbələri ol kitabları gətirənlərin pişvarının tədarükündədirlər”.

”Əkinçi”, 1877, N:9, 28 aprel, ”Təzə xəbərlər”.

”Təzə xəbər çox olduqcan qəzet çıxardanların işi yaxşı olur. Bu halda ki, bizim Rus dövləti Osmanlı ilə cəng başlayıb (aprelin 12-də), təzə xəbər artıb, qəzet oxuyan çoxalıb. Hər gündə bir çıxan qəzet iki dəfə çıxır. Bir vərəq üstə basılan iki vərəq üstə basılır. Belə biz gərək ya qəzeti tez-tez çıxardaq, ya onu artıraq. Amma bunların hər birinə gərək əlahiddə izin olsun və izin almaq az çəksə, bir il çəkəcək ki, ol vaxtacan cəng də qurtarar. Belədə biz naəlac qalıb gərək irəliki kimi qəzeti çıxardaq, yəni həftədə bir.

Çünki iki həftəlik qəzet nə qədər böyük olsa, nə ki, qeyri xəbərləri, hətta otellərin hamısını çap edə bilməz və onların bəzisini basdırmayaq. Amma bizim müştərilərin çoxu ”Əkinçi”dən başqa qəzet oxumadığına, onlar üçün ümdə xəbərləri müxtəsər bəyan edəcəyik”.

”Əkinçi”, 1877, N:10, 12 may, ”Daxiliyyə”.

”May ayının 8-də Badkubənin camaat bağında Qafqazda zəxmdar olan əsgərlər üçün pul yığmaqdan ötrü seyr bina olmuşdu. Hər bağa girən bir abbası verməkdən 410 manat vüsal oldu”.

* * *

”İstanbulda olan konfransın qəzetinə Osmanlı dövləti razı olmadığına ol vaxt Avropa dövlətlərinin vəziri-muxtarları İstanbuldan çıxıb getmişdilər. Sonra cəng başlanandan irəli ingilis dövləti öz vəziri-muxtarını genə göndərib. Ol vaxt yazırdılar ki, qeyri dövlətlər cəng qurtarıncan vəziri-muxtarların göndərməyəcək. Amma indi Prusiya və Avstriya həm göndəriblər və deyirlər ki, Firəng və İtaliya da göndərəcək”.

”Əkinçi”, 1877, N:10, 12 may, ”Təzə xəbərlər”.

”Badkubə quberniyasından cəm olunan süvari əsgərə polkovnik Miribrahim bəy Talışxanov hakim, yəni polkovoy komandir təyin olub”.

* * *

”Londondan yazırlar ki, iyun ayında dörd yüz il tamam olur ki, İngilis vilayətində çapxana açılıb. Ona binaən tədarük edirlər ki, o günü şadyanalıq olunsun”.

”Əkinçi”, 1877, N:11, 26 may, ”Təzə xəbərlər”.

”Neçə dəfə Avropa tayfalarının, yəni Məğrib-zəminin bizim tayfalardan, yəni Məşriq əhlindən artıcaq tərəqqi etməyindən və onun səbəblərindən danışmışıq. Əlbəttə, bu səbəblərin ümdəsi olanların bizdən artıcaq elm təhsil etməsidir və ondan masəva bunun bir səbəbi də azadlıqdır.

Nə qədər Avropa əhli bizim təki azadlıqdan bixəbər olub, ol vaxtacan bizdən bədtər avam olub. Amma bu halda azadlıq cəhətindən Avropa əhli çox tərəqqi edib və hər bir işdə bizdən irəli düşüb.

Əgərçi bizim şəriətimizə görə qul azad etmək çox böyük savabdır, amma biz bu barədə həm işi gec qanmışıq. Satınalma qulu azad etməyi savab hesab edə-edə, biz öz xahişimiz ilə bir-birimizə qul olmuşuq. Rəiyyət padşaha, övrət kişiyə, uşaq ataya, nökər ağaya, şagird ustada və qeyrə məgər qul deyil?

Bəli, biz hamımız quluq və buna səbəb bizim ata-baba adətləridir. Xülasə, Məşriq-zəmində azadlıq olmadığına biz Avropa əhlindən geri qalmışıq və nə qədər belə olsa, biz tərəqqi etməyəcəyik və elə bilmərik.

Həqiqət, bizlərdə oğul atanın hüzurunda oturmaq, xörək yemək, danışmaq və qeyrə eyibdir... O, atası kimi özündən gücdülərin qabağında ikiqat oluban, özündən zəifləri adam hesab etməməyə adət edər. Xülası, nə qədər qabiliyyətli uşaq olsa, bizim adətlər ilə olunan təlimdən insan ola bilməz...

Bunu oxuyan belə qiyas etməsin ki, biz deyirik uşaq atanın sözünə baxmayıb, o buyurduğuna əməl eləməsin... pəs, biz deyirik ki, yumruq, sillə ortalıqdan çıxsın, uşaq ilə adamyana rəftar olsun ki, özü yaxşını yamandan dərk edib, bəd əmələ mürtəkib olmasın. Qardaşlar, hökumət, ya dövlət və qeyrə ilə adam insan olmaz, hər kəs öz vücudunun qədrini bilib insaniyyət ixtiyar və borclarını əda etmək ilə insan olur. Belədə əvvəl gərək insan olub, sonra dövlət və qeyrə axtarmaq”.

”Əkinçi”, 1877, N:12, 9 iyun, ”Daxiliyyə”

”Böyük şəhərlərdə nə qədər artıq mal saxlansa, onun südü ol şəhərdə sakin olanlara çatmır. Çünki xörəklərin hamısından, ələlxüsus uşaqlar üçün mal südü yaxşıdır, ona binaən indi quru süd qayırırlar ki, un kimi olur. Bundan ötrü təzə südü süzüb, böyük, ağzı bərk möhkəmlənmiş, qazanların içində 35 dəqiqəyəcən qurudurlar. Belədə südün suyu mürur ilə buğa dönüb, rədd olur və qazanın içində süd quruyur. Belə südü dəmir qutularda bir neçə il saxlamaq olur və haçan onun üstünə su tökəndə təzə süd əmələ gəlir”.

* * *

”Avropa əhlinin üç qism malı olur: süd, ət və işlətmək üçün. Süd malının südü çox, əti az, ət malının əti çox, südü az olur, işləyən malın əti, südü az, amma gücü çox olur.

Hər bir qism mal saxlayan gərək onun əlalanmışlarından gətirib, öz malını yaxşılaşdırsın və ya öz malının yaxşılarını seçmək ilə onları yaxşılaşdırsın. İndi yazırlar ki, süddən ötrü saxlanan malı gərək kiçik olan zaman çox kök saxlamayasan və məqdur olduqcan onları tez, yəni kiçik olan zaman doğuzdurasan”.

”Əkinçi”, 1877, N:12, 9 iyun, ”Əfali-əhli-dehat”.

”Tiflisski vestnik” qəzeti yazır ki, bu günlərdə gürcü dilində çap olunan ”Droeba” qəzeti hər gündə bir dəfə çıxır. Bu xəbəri danışıb zikr olan qəzet heyfsilənir ki, bizim ”Əkinçi” qəzeti tez-tez çıxmır. Amma bunu bilmir ki, bu halda onu iki həftədə bir çıxarmağın da zəhmətinə dözmək olmur”.

”Əkinçi”, 1877, N:13, 23 iyun, ”Təzə xəbərlər”.

(Davamı növbəti sayımızda)